

MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ

FEN/EDEBİYAT

FAKÜLTESİ

DERGİSİ

AYRIBASIM

YIL 1/SAYI 1/ARALIK 1991

ÇERİBAŞILIK MÜESSESESİ

Abdülkadir ÖZCAN

Osmanlı Devleti'nde müsellemlerin, timarlı sipahilerin, çingene, yürük, tatar, evlâd-ı fâtihân, voynuk ve akıncı gibi eyalet askeri statüsündeki kuruluşların zabitlerinden biri de çeribaşıdır.

Çeri, kelime olarak asker veya bir grup insan demektir. XV. yüzyıl kaynak ve vesikalarında başbuğ, serdar, serasker, sipehsâlâr, sipehbed, sipehdar, serheng veya çeribeyi olarak da geçen bu tabir¹ "çeribaşı" şeklinde Memlûkler'de, çerici, çericiyân olarak da Dulkadiroğulları'nda kullanılmıştır; Osmanlılar'a onlardan geçmiş olmalıdır.² Daha küçük rütbeli zabıtlere çeri sürücüsü denirdi. Bunların başlıca görevi emrindeki çerileri bir yerden bir yere götürmektir. Timar tasarruf eden çeri sürücüleri yükselerek çeribaşı olabilirlerdi. Aşağıda çeşitli kuruluşların çeribaşıları hakkında kısa bilgiler verilecektir.

Müsellemler çeribaşısı: Osmanlı Devleti'nin ilk teşkilâtı askerî birlikleri Orhan Bey zamanında kurulan yaya ve müsellemlerdir. Çeribaşının, yayalardaki muadil zabiti yayabaşıdır. Bu Padişah zamanında ilk askerî teşkilât yapılırken, her nahiyenin timarları bir çeribaşının idaresine verilmiş, çeribaşılar da sancak beyine bağlanmıştır. Müsellemler sancaklarında bir araya toplanması uygun nahiyeler gruplandırılarak bir çeribaşının idaresine verilebilirdi.³ Çeribaşı tayini beylerbeyi beratıyla yapılırdı. Bu makam bazan aile üyeleri arasında el değiştirebilirdi. Çoğu zaman timarının bulunduğu yerde ikamet eden çeribaşı, bazan uzak bir yerde de oturabilirdi. Meselâ Sultanönü sancağının çeribaşısı Eskişehir'de otururdu. Yetki ve sorumluluğu yayabaşılardan daha geniş olan müsellemler çeribaşılarının yardımcıları da olurdu.⁴ Bu yardımcılar, hizmetleri karşılığında çeribaşının gelirinden hisse alırlardı. XVI. yüzyıl sonlarında piyadelerle birlikte müsellemler teşkilâtı kaldırılırken, müsellemlerin reâyâ yazılmaları çeribaşılarını huzurunda yapılmıştır.

Sipahi çeribaşısı: Osmanlı kuvvetlerinin asıl kalabalık kısmını oluşturan timarlı sipahilerin en büyük kumandanı beylerbeyidir. Onun altında sancak beyi, alay beyi ve çeribaşılar vardı. Çeribaşılar, sancağın bir nahiyelik bölgesinin âmiridirler. Cebelü denilen atlı askerlerle doğrudan münasebet halinde olan sipahi çeribaşılarının başlıca görevi hazar zamanı bulunduğu yerde âsâyişi sağlamak, sefer zamanında lüzumlu askerleri çıkarmak ve emrindeki çeri sürücülerini vasıtasıyla göndermek, savaştan sonra ise gerekli muafiyetleri tahsil etmektir. Hazar zamanında sancak beylerinin pek emrinde sayılmayan ve nisbeten bağımsız olan çeribaşılara müdahale edilmezdi. Meselâ bölgesinde bir suç işlense, suçluyu sancak beyinin adamları değil, çeribaşı yakalardı. İdam veya uzuv kesmeyi gerektirmeyen suçların cezasını çeribaşı verir, ancak katil veya uzuv kesme gibi ağır cezalara sancak beyi karışırdı. Her türlü ceza kadı tarafından kararlaştırılırdı.⁵ Sipahi çeribaşıları çoğu zaman timar, bazan da zeamet tasarruf ederler ve toprağının bulunduğu yerde otururlardı.⁶ Sancak beyi, alay beyi, subaşı ve çeri sürücüsü gibi serbest timar tasarruf eden çeribaşılar mintakaları dahilindeki arazi sahiplerinden resim; müsellemlerin koyun resmi ile bâdihevalarından hisse alırlardı. Keza timarlarında olan haymanaların (göçebe) resimleri de çeribaşılara aitti. Sefer olsun olmasın, subaşılar gibi çeribaşılardan da yamaklarından belli gelirleri vardı. Hemen belirtilmelidir ki, çeribaşı timar gelirlerinin bazısından sancak beylerinin de hissesi vardı. Meselâ cürüm ve arus resimlerinin yarısı kendilerinin diğer yarısı ise sancak beylerininindi. 1557 de Harput sancağı çeribaşısı 7200 akçelik timara tasarruf ediyordu. Bu gelir 1566'da 8000 akçeye yükselmiştir.⁷

Çingene çeribaşısı: XVI. yüzyıl başlarından itibaren Rumeli'deki çingeneler askerî maksatlar için bir statüye bağlanmıştır. Merkezi Kırkkilise olan ve Eskihişar-ı Zağra, Hayrabolu, Malkara, Döğenci-eli, İncüğez, Gümölcine, Yanbolu, Pınarhisar, Pravadi, Dimetoka, Ferecik, İpsala, Keşan ile Çorlu dolaylarını içine alan bir çingene livası ihdas edilmiş ve çingeneler, daha önce teşkil edilen müsellemler teşkilâtına sokulmuşlardır. Tahrir defterlerinde bunların statüleri "Kanun-ı seraskerân-ı livâ-yı Çingene" veya "Kanunnâme-i kıptiyân-ı vilâyet-i Rumeli"⁸ başlıkları altında tesbit edilmiştir. Müsellemler teşkilâtındaki çeribaşı, bu livada da mevcuttu. Müsellemler ve sipahi çeribaşısı ile aynı hak ve yetkilere sahip olan ve kanunnâmelerde çoğu zaman "seraskerân" olarak geçen Çingene livası çeribaşılardan tayin edilmezdi. Bunların hepsi timarlı sipahi sınıfına mensup beyzade veya sipahizadedir. Timarları livanın muhtelif bölgelerine dağılmış haldedir. Başlıca görevleri, çingene

müsellemlerinin sevkini yapmaktı. Gelir kaynakları da hemen hemen aynıydı. Tasarruf ettikleri serbest timar dahilindeki göçebelere resm-i haymana ile bâdihêva denilen yaya, kaçkun vb. vergilerden başka, cürüm, cinayet ve gerdek resminin yarısı da bunlarındı. 1541 tarihli çingene livası kanununa göre, çeribaşı timarında olup çiftçilik yapan yürük, müsellemler, canbazân ve tatarlar, çeribaşıya 12 akçe, reâyâdan sayılan yağcı ve küreci taifeleri ise 22 akçe çift resmi veriyorlardı. III. Murat devrinden itibaren diğer kuruluşlar gibi çingene teşkilatı da bozulmuş, devlet ricalinin yolsuzlukları yüzünden sipahi timarları çingene ileri gelenlerine tevcih edilmeye başlanmıştır.⁹ XVII. yüzyılda yaya ve müsellemler gibi çingene müsellemleri de mukataaya bağlanmışsa da¹⁰ Rumeli Çingene neleri durumlarını muhafaza etmişler, çeribaşılık da varlığını korumuştur.

Yürük ve tatar çeribaşısı: Yürük defterlerinde seraskerân, yürük kanunnâmelerinde ise çeribaşı olarak geçen bu zabitlerin başlıca görevi, emrindeki yürük müsellemlerini sefere sevk etmektir. Sipahi çeribaşılıkları ile aynı hak ve yetkilere sahipti. Yürük çeribaşılıkları genellikle yürük taifesinden tayin edilirdi. Fakat maiyetindeki eşkinci ve yamaklar gibi, bunlar arasında da hariçten gelen yani kanunnâmelerdeki ifadesiyle "yürüğe halt olan" ve ihtida edenler bulunabilirdi. Kayıtlardaki "Veled-i Abdullah" kaydından bu anlaşılabilir. Yürük kanunnamelerinde serasker bile olsalar bunların cinslerinden çıkmayacakları yani eşkinci ve yamaklıktan kurtulamayacakları belirtilmektedir. Bu kayıttan, kendilerinden eski vaziyetlerinin icabının istendiği, böylece yürük teşkilâtının zaafa uğraması için eşkinci ve yamakların seraskerliğe geçmelerinin pek tecviz edilmediği, bu vazifeye daha ziyade diğer berat sahiplerinin getirilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yürük defterlerinde rastlanan Kurt, Saltık, Gökmen, Kulkal vb. göçebe Türkler'e has isimlere rastlanması, birçoğunun çeribaşı olduğunun açık delilidir. XVII. yüzyıl sonlarında bir yürük çeribaşısının tayini, yürük tahrircisinin lüzum görmesi, teklif ve inhası ile, ilgili kişinin de ibtida mahsul olacak zeamet ve timarın çeribaşılık şartıyla kendisine tevcihi yolundaki istidası üzerine merkezden yapılmış ve durumdan mıntaka alay beyine bilgi verilmiştir.¹¹ Bu kayıttan, yürük çeribaşılıklarının daha önceleri de aynı şekilde tayin edilmiş olabileceği sonucu çıkarılabilir.

Sipahi taifesinden olduklarından yürük çeribaşılıkları da gerek barış gerek sefer zamanlarında maiyetindeki yamaklardan resim alırlardı.

Rumeli'nin belli bölgelerine dağılmış olan yürükler daha yoğun olarak buldukları yerin adıyla anılırlardı.

Yürük çeribaşılarının adedi başlangıçta fazla değilken XVI. yüzyıl sonlarından itibaren artmıştır. Meselâ Naldöken yürüklerinin çeribaşı adedi beş iken bu sayı 1585'te 10'a, sekiz yıl sonra 20'ye, 1602'de ise 42'ye çıkmış, fakat 1609'da 16'ya düşmüştür.¹² Bu durumda çeribaşı mıntakaları da zamana ve ihtiyaca göre bölünüp değiştirilmiştir. Çeribaşı sayısı arttıkça saha küçülmüş, teşkilât bozuldukça ise ortadan kalkmıştır. Yürük defterlerinde, çeribaşılardan ikamet ettiği yerler de kaydedilmiştir. Bu kayıtlardan, çoğunun eşkinci ve yamaklarının oturduğu köylerde kalmakla birlikte, içlerinde kasabalarda oturanların da bulunduğu, hatta bazı çeribaşılardan, sorumlu oldukları bölgeden oldukça uzak yerlerde ikamet ettikleri görülmektedir. Yürük çeribaşılarının emrine verilen yamakların sayısı mıntakalarına göre değişirdi. Meselâ 1602 de Silistre ve havalisindeki çeribaşılardan 111 yamağı varken, Tekfurgölü ve Hırsova'daki çeribaşılardan herbirinin sadece 18'er yamağı vardı. Yine aynı tarihte Filibe'de bir çeribaşıya 79, diğer birine ise 26 yamak yazılmıştır. Bu farklılığın, beratlarında kayıtlı timar geliri miktarından kaynaklanmış olduğu söylenebilir. Kanunnâmelerde, çeribaşılardan, maiyetindeki yamakların evlilerinden her sene 50'şer, mücerretlerinden 25'er akçe alacağı kaydedilmiştir. Fakat bu ifadeden aynı sayıda yamağına sahip çeribaşılardan her zaman aynı miktarda para alacağı anlaşılmamalıdır. Nitekim 1566'da Filibe ve havalisindeki bir çeribaşı 105 yamağından 5000 akçe alırken Niğbolu ve Şumnu mıntakasından diğer birisi 1585'te 100 yamaktan 2665 akçe almaktaydı. Eskizağra mıntakasından bir çeribaşı 1543'te 91 yamağından 4500, Edirne havalisine ait diğer biri 1585'te aynı sayıdaki yamaktan 2675; Dobruca'daki biri 50 yamaktan 1500; Eskizağra'da aynı tarihte bir başka çeribaşı aynı sayıdaki yamaktan 2250 akçe alıyordu. Çeribaşılar, üzerlerine gelir kaydolan bu resimleri sefere gitmiş gitmesin her sene tahsil ederlerdi. Ancak XVII. yüzyıl başlarından itibaren bu usulün değiştiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1609'da çeribaşılar, toplanan meblağdan, sefere gittikleri zaman dörderbin, gitmedikleri vakit ikişer bin akçe almışlardır. Bu usulün sadece o sırada mı uygulandığı, daha sonra devam edip etmediği malum değildir.

Tanrıdağı (Karagöz) yürüklerinin de çeribaşı sayısı gittikçe artmış, buna bağlı olarak çeribaşılık mıntakaları da çoğalmıştır. Meselâ 1543'de altı bölgede 10 çeribaşı vardı. En fazla yamağı olan çeribaşı Gümölcine'de idi ve tek başına bu mıntakadan sorumluy-

du; 155 yamağından yılda 7020 akçe geliri vardı. 30 yamağıyla en az yamağa sahip çeribaşının geliri ise 150 akçeydi. XVI. yüzyıl sonlarında 15 mintakaya ayrılan ve 16855 kişiden ibaret olan Karagöz yürüklerinin çeribaşı adedi 47 idi. Gümölcine, Yenice-i Karasu ve Varna gibi, yürüklerin yoğun olarak bulunduğu yerlerin herbirinde üçer dörder çeribaşı bulunurken, yürüklerin seyrek olduğu yerlerde bu sayı azalmıştır. Tanrıdağı yürük çeribaşılarının, yamaklarından aldığı yıllık vergi gelirleri de Naldöken yürüklerinininki gibi farklıdır. Fakat XVII. yüzyılda mevcut ne olursa olsun, burada da hasılın 4000 akçe ile sabitleştiği görölmektedir. Bundan da, artık nöbetli eşkincilerin herhangi bir hizmete gönderilmesine değil, evvelkinin iki misli olmak ve eşkincilerden alınmak üzere, her ocaktan 4000 akçe tahsiline önem verildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulama da yürük teşkilâtının bozulduğuna ve ıslaha ihtiyacı olduğuna delâlet etmektedir. Rumeli yürüklerinin en fazla buldukları yer Selânik ve havalisidir. Bu bölge yürüklerinin çeribaşıları dokuz mintakada 13 tanedir. İlk iki yürük taifesine göre bu fazlalığın sebebi ocak adedinin çokluğundandır. Oldukça seyrek olarak Üsküp ve İştîp arasına dağılmış olarak yaşayan Ofcabolu yürüklerinin 88 ocağına bir çeribaşı tayin edilmiştir. Hatta birbirinden uzak ve yürüklerin tek tük olarak bulunduğu 9 ocak için çeribaşı tahsisine lüzum bile görülmemiştir. Aynı şekilde, sayı bakımından az olan Vize ve Doğu Trakya bölgesindeki yürüklerin çeribaşı adedi ise başlangıçta dördtü. Sonradan bunların da sayısı artmıştır. Keza Rumeli'nin önemli yürük grubunu oluşturan ve Filibe müstesna Karadeniz sahili boyunca 250 km. lik bir alanda yerleşen Kocacık tatar ve yürüklerinin de başlangıçta dört çeribaşısı varken, bu sayı zamanla 19'a çıkmıştır.

Müsellem statüsünde olan Anadolu'daki ellici yürükler de ocaklar halinde teşkilâtlanmıştır. Meselâ Manisa yürükleri 48 ocağa ayrılmışlardı. Bunlar da hizmet zamanında çeribaşıları idaresinde sevk edilirdiler.¹³ Yürüklerle aşağı yukarı aynı statüde olan ve Rumelide bulunan tatarlar da çeribaşılarının idaresindeydiler. Kocacık tatarları gibi, çoğu zaman dahil olduğu yürük grubunun çeribaşısına bağlı olan Tatarlardan, daha kalabalık olarak buldukları Yanbolu tarafında ayrı çeribaşılar da tayin yapılmıştır.

Evlâd-ı fâtihan çeribaşısı: XVII. yüzyıl başlarından itibaren teşkilâtları bozulan yürükler ve tatarlar, İkinci Viyana Muhasarası (1683) ile başlayan ve yıllarca süren Osmanlı-Avusturya-Rusya savaşları sırasında evlâd-ı fâtihan adıyla yeniden tahrir edilmişlerdir. Çeribaşılık, yeni statüde de varlığını ve fonksiyonunu korumuştur. Evlâd-ı fâtihan çeribaşılarının başlıca vazifesi, sorumlu oldukları

yerlerde asayişî muhafaza etmek ve vergi tahsili yapmak; sefer vukuunda ise gerekli eşkincileri çıkarıp göndermekti. Bu çeribaşılar da kendi zabitlerinin arzıyla merkezden tayin edilirdi. Elleri beratlar, tasarruf etmeleri için de uhdelere zeamet ve timarlar verilmiştir. Bazı durumlarda bir kaç kazanın çeribaşılığı birleştirilebilirdi. Meselâ Manastır, Pırlepe, Vodina ve Florina'daki evlâd-ı fâtihanın çeribaşısı bir taneydi. Yeniçeri ocağının ilgasından sonra benzeri birçok müessese gibi evlâd-ı fâtihan teşkilâtı da değişikliğe uğramış (1828), hazırlanan kanunnâmeye göre zabitleri, bu arada çeribaşıları maaşa bağlamış ve her türlü masrafları Mukataat Hazinesi'nden karşılanmaya başlanmıştır. 1828 yılı başlarında bütün Evlâd-ı fâtihan çeribaşılarının aldığı ücretin yekûnu 37447 kuruştı.¹⁴ Görevleri ise kaza veya nahiye müdürlüğüne dönüştürülmüştür. Evlâd-ı fâtihandan tertiplenen dört taburun her birine yine maaşlı çeribaşılar tayin edilmiştir. Evlâd-ı fâtihan çeribaşılığı 5 Haziran 1845 tarihinde çıkarılan bir fermanla bağlı olduğu teşkilâtın ilgasıyla birlikte kullanılmaz olmuştur.¹⁵

Voynuk çeribaşısı: Başlıca vazifeleri seferde olan ordunun, devlet adamlarının atlarına bakmak, has ahır ve çayır hizmetlerini ifa etmek olan gayrı müslim fakat çoğu zaman Bulgar asıllı voynukların ikinci derecede önemli zabitinin unvanı da çeribaşısıdır. Kanunnâmelerde daha ziyade "voynuk seraskeri" olarak geçen bu görevliler sipahi statüsündeydi ve genellikle müslümanlardan tayin edilirdi. Bu tayinler Büyük ve Küçük Mirâhur ağalar tarafından yapılırdı. Voynuk çeribaşıları voynuk beyine, o da mirâhur ağalardan birine bağlıydı. Göreve getirilen çeribaşılara, voynuklar gibi başına değil icmalli timarlar tevcih edilirdi. Bu timarlar arpalık hükmündeydi ve geliri oldukça yüksek topraklardı. Mesela Novaberda voynuklarının çeribaşısının timarı 8950 akçelikti.¹⁶

Voynuk çeribaşılarının başlıca görevi, bölgelerindeki voynukları zabturabt altına almak, mevsimi gelince yeterli sayıda gücü kuvveti yerinde sefer veya çayır voynuğunu toparlayıp, atları ve diğer gereçleriyle birlikte İstanbul'a getirmek, bunları hassa çayırlarında çalıştırmaktı.¹⁷ İkinci önemli görevleri, bazı vergileri toplayıp, bağlı olduğu mirâhura teslim etmektir. Voynuk çeribaşılarının bir başka görevi, kendisine bağlı voynuklar arasında suç işleyenleri cezalandırmaktı. Ancak bunlar da sipahi çeribaşıları gibi hafif cezaları verilebilirler, uzuv kesme ve katli gerektiren ağır suçların cezasını bağlı oldukları sancak beyleri verirdi. Bu cezalar mutlaka kadı huzurunda murafaadan sonra verilirdi. Voynuk seraskerlerinin bir görevi de, kullanılmak üzere Defterhane'den verilmiş voynuk tahrir defterlerini korumak ve işi bitince geri getirip teslim etmektir. Gö-

revlerini yapmayan, eksik yapan veya bir başka yolsuzluğu görülen çeribaşılar cezalandırılırlardı. Bu cezalar çoğu zaman, tasarruf ettikleri dirliğin ellerinden alınması, suçu ağırsa bazan da ölüm şeklinde olurdu. Voynuk çeribaşılığı, hasâhır halkından yıllarca hizmet edip emektar olmuş kişilere tekaüdiyye olarak tevcih edilirdi.¹⁸ Çeribaşılardan terfi edenler Dergâh-ı âlî müteferrikası olabilirlerdi.

Voynuk çeribaşılarının gelirleri sadece tasarruf ettiği timara münhasır değildi. Emrindeki voynukların nakdî cerimelerinin -ki bu 1576 yılında 500 akçeydi- tamamı onlara aitti. Ayrıca kızı evlenen voynuklar çeribaşıya evlenme vergisi (arus resmi) verirdi. Bâdiheva ve bazı şarap vergileri de onlarındı. Voynuk çeribaşısının altında, primkür ve likatör unvanlı hristiyan zabitler vardı. Voynuk çeribaşılığı, bağlı olduğu müessese ile birlikte 1691 yılında lağvedilmişse de, iki yıl sonra tekrar kurulmuş, fakat bu tarihten itibaren büyük toprak kayıplarına paralel olarak voynuk teşkilâtı da önemini kaybetmiş, nihayet 1878 yılında tarihe karışmıştır.¹⁹

Eyalet askeri statüsündeki akıncıların çeribaşılara ise daha ziyade toyca(tavîçe) denirdi. Bunların başlıca görevi beylerinin emirlerini akıncılara bildirmek ve onları sefere hazırlamaktı.

NOTLAR

- 1 *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, Ankara 1965, II, 861-869.
- 2 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları: Kanunlar I*, İstanbul 1943, s.124.
- 3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tahrir Defteri (TD)*, nr.247, s.139, 230.
- 4 *TD*, nr. 112, s.70, 72.
- 5 Barkan, aynı eser, s.265-268.
- 6 Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280, s.70.
- 7 Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 47.
- 8 Barkan, aynı eser, s.243-244, 249-250.
- 9 Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, neşreden: Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, II, 471.
- 10 Ayn Ali, aynı eser, s.45.
- 11 Tayyib Gökbilgin, *Rumelide Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul 1957,s.62.
- 12 Gökbilgin, aynı eser, aynı yer.
- 13 Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989, s.132.
- 14 BOA, Cevdet-Askerî, nr.115.

ÇERİBAŞILIK MÜESSESESİ

- 15 BOA, Cevdet-Dahiliye, nr.10.
- 16 Halil İnalıcık, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I, Ankara 1957, s. 152.
- 17 Avnî Ömer Efendi, *Kanun-ı Sultanî Mefhum-ı Defter-i Hakanî*, neşreden: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *TTK-Belleten*, XVI/59 (1951), s.393.
- 18 BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 1,s.5,41; nr. 78, s.834.
- 19 Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara 1986, s.61 vd.